

* * *

Erin V. Abraham, *Anticipating Sin in Medieval Society. Childhood, Sexuality, and Violence in the Early Penitentials*, Amsterdam University Press, Amsterdam 2017, ss. 194

Księgi pokutne, zwane inaczej penitencjałami, to niezwykle interesujący typ źródeł do badań nad wczesnośredniowiecznym chrześcijaństwem. Były to zbiory przepisów i nakazów, którymi powinny kierować się osoby nakładające i przyjmujące pokutę za określone grzechy, tak by sprawca mógł zadośćuczynić za przewinienie i pojednać się z Bogiem i bliźnim. Pojawienie się penitencjałów było efektem zmian w praktyce pokutnej, które dokonały się na przełomie V i VI w. Ewolucja ta rozpoczęła się w środowiskach monastycznych Irlandii, Szkocji i Anglii, by od VII stulecia zacząć się stopniowo upowszechniać na kontynencie. Nowa praktyka pokutna, różniąca się od powszechnej w Kościele starożytnym pokuty kanonicznej, charakteryzowała się przede wszystkim powtarzalnością, powszechnością i dostępnością dla wszystkich, bez względu na kondycję społeczną czy duchową, a także niezwykle dokładną taryfikacją win i rodzajów zadośćuczynienia za popełnione grzechy. Wcześniej pokutę należało wypełnić publicznie, penitent otrzymywał ją od biskupa w obecności wspólnoty wiernych. Do owego aktu zasadniczo nie mogły przystępować osoby młode, istniała bowiem obawa, że mogą one zostać recydywistami i tym samym zmarnować swoją szansę na pojednanie się z Bogiem i odpuszczenie grzechów. Pierwotnie też większe obostrzenia dotyczyły osób duchownych — nałożona kara automatycznie odbierała im możliwość wypełniania dotychczasowych funkcji. Najczęściej więc wierni do aktu pojednania przystępowali dopiero w obliczu zbliżającej się śmierci.

Pojawienie się, a następnie przeniknięcie penitencjałów z Wysp Brytyjskich na kontynent otworzyło nową erę w historii praktyki pokutnej. Pomimo kontrowersji (od ostrożnej akceptacji wyspiarskich nowości po otwarte głosy potępienia) księgi pokutne na stałe zagościły w zachodnioeuropejskim chrześcijaństwie. Refleksja intelektualna i teologiczna nad poszczególnymi grzechami, a także formami pokuty doprowadziła do wytworzenia się specjalistycznego języka wraz ze szczególną terminologią dotyczącą określonych postaw.

W treściwym „Wstępie” zarysowane zostały podstawowe, lecz niezbędne informacje na temat ram chronologicznych pracy, dotychczasowych badań oraz dziejów wczesnych penitencjałów stanowiących bazę źródłową pracy. W rozdziale I autorka przedstawiła listę dziewięciu wczesnośredniowiecznych ksiąg pokutnych, wytworzonych w środowisku mnichów iryjskich lub w kręgach pozostających pod ich wpływem intelektualnym. Poszczególne podrzdziały uporządkowano chronologicznie. Krótkie opisy źródeł pozwalają błyskawicznie zorientować się, jak wyglądały dzieje danego penitencjału, kiedy, gdzie i w jakim środowisku powstał, a także ile kopii przetrwało do naszych czasów. Dodatkowym atutem są skomponowane przez autorkę tabele ułatwiające zapoznanie się z osobami i grupami społecznymi, których dane zbiory praktyk pokutnych dotyczyły, tematami podejmowanymi w kolejnych rozdziałach, a także charakterem pokut zadawanych penitentom. Dobór penitencjałów jest

w mojej ocenie bardzo trafny, ponieważ pozwala odbiorcy na zetknięcie się z w zasadzie jednolitym środowiskiem intelektualnym i powstającymi w jego kręgu dziełami. Badaczka niestety nie analizuje wszystkich zachowanych źródeł, z pewnością jednak sięga do najważniejszych. Abraham ograniczyła się bowiem do dzieł, które uznać możemy za oryginalne i które wywierały twórczy wpływ na autorów późniejszych, niezadowolających się wyłącznie kompilowaniem dzieł swych poprzedników. Szkoda tylko, że autorka nie zaznacza wyraźnie, że wszystkie badane przez nią źródła powstały właśnie w określonym, spójnym środowisku. Jest to o tyle istotne, że wybrane księgi pokutne noszą aktualnie wtórnie nadane tytuły, zupełnie nienawiązujące do kręgu iryjskiego, odnoszące się natomiast do miejsc ich przechowywania — np. *The Ambrosian Penitential* ze zbiorów Biblioteki Ambrożyjskiej w Mediolanie.

Rozdział II stanowi próbę zmierzenia się przez autorkę z kategoryzacją młodości w kontekście zagadnienia grzechów dziecięcych, a także problemu niewinności oraz specyfiki dzieciństwa z podziałem na etapy rozwoju młodej osoby. Niezwykle cenne jest, moim zdaniem, zwrócenie przez Abraham uwagi na obecny w źródłach szczególny język, stosowany do opisu dzieciństwa. Badaczka podaje liczne przykłady zwrotów łacińskich występujących na kartach penitencjałów i wielokrotnie objaśnia ich pochodzenie, osadzając je przede wszystkim w schyłkowej twórczości patrystycznej, odpowiadającej chronologicznie i tematycznie księgom pokutnym.

W kolejnym rozdziale problematyka młodości, a także przejścia pomiędzy dzieciństwem a dorosłością, rozpatrywana jest m.in. na przykładzie wspólnot religijnych. Abraham zwraca uwagę na dydaktyczny aspekt pokuty, słusznie zauważając, że mogła ona służyć jako narzędzie wychowawcze, wskazujące jednoznacznie młodemu człowiekowi, które postęпки są grzeszne, stanowiąc np. niedopuszczalne zachowanie seksualne. Warto zwrócić uwagę na poruszone przez autorkę zagadnienie różnicowania płciowego młodych ludzi i podrozdział poświęcony wyłącznie młodym kobietom, względnie dziewczynkom, czyli z punktu widzenia prawa kościelnego osobom płciowo niedojrzałym.

W rozdziale IV Abraham omawia tematykę instytucji małżeństwa i kontaktów seksualnych postrzeganych przez pryzmat analizowanych ksiąg pokutnych. Obszerne podrozdziały poświęcone zostały zarówno normom regulującym chrześcijański związek małżeński, jak i kwestiom związanym z wykroczeniami przeciwko jego zasadom. Mowa tu przede wszystkim o cudzołóstwie oraz o innych przejawach nierządu. Warto zwrócić uwagę na kolejny rozdział, „*Heirs of Sodom*”, traktujący o nieczystości, kazirodztwie, a także grzechu sodomii. Ostatniemu deliktowi poświęcono obszerny fragment, który mimo wykorzystania dość rozbudowanej bazy źródłowej nie zawiera jasnych definicji dotyczących opisywanego zjawiska. Może to prowadzić do nieporozumień i niepełnego zrozumienia przez czytelnika myśli autorki. Przyznam, że sam kilkakrotnie przez ów brak terminologicznej precyzji miałem trudności ze zrozumieniem niektórych fragmentów tej części pracy. Ostatni, lecz jeden z najistotniejszych rozdziałów został poświęcony szeroko rozumianej przemocy i jej społecznemu oddziaływaniu. Pod tym pojęciem autorka rozumie problematykę aborcji, a także agresji względem dzieci.

Abraham uważa, że wczesne penitencjały miały jeden wspólny cel, czyli ułatwienie indywidualnego, dydaktycznego procesu duchowego poprzez dyscyplinę pokutną, w której brano pod uwagę okoliczności towarzyszące popełnieniu grzechu, status społeczny grzesznika, jego wiek i płeć. Zdaniem autorki dopiero uwzględnienie wszystkich tych kryteriów po-

zwałało użytkownikowi penitencjału zorientować się, czy spowiadana osoba rzeczywiście zgrzeszyła. Wniosek taki nie wynika bezpośrednio z myśli autorów ksiąg pokutnych, lecz z inspiracji twórczością takich postaci, jak Augustyn z Hippony, Izydor z Sewilli, św. Ambroży, Bazyli z Cezarei, Benedykt z Nursji, św. Hieronim, Jan Kasjan, Grzegorz Wielki czy Ojcowie Pustyni. Kolejnym ważnym wnioskiem badaczki jest spostrzeżenie, że rozważania nad okolicznościami popełnienia grzechu były nierozzerwalnie związane z praktyką duszpasterską i jej wpływem na dzieje wczesnośredniowiecznego społeczeństwa. Praktykę pokutną rozumiano nie tylko jako prostą karę, lecz także jako indywidualny proces poprawy jednostki stanowiącej integralny element otaczającego ją świata. Wszystkie nakładane na penitenta obostrzenia miały pozostawać w związku i wynikać z jego wieku, płci, statusu i — co za tym idzie — indywidualnych możliwości odprawienia pokuty. Historyczka słusznie uważa, że badanie penitencjałów, a także samej praktyki pokutnej znacznie przyczynia się do pełniejszego i lepszego zrozumienia skomplikowanych zależności między duchowością a życiem społecznym jednostki od wieku dziecięcego aż po kres życia.

Autorka podjęła się niełatwego zadania przedstawienia problematyki dzieciństwa, seksualności i przemocy we wczesnych księgach pokutnych. W wielu punktach opiera swe badania na dawniejszej literaturze, korzystając zwłaszcza z dorobku badaczy anglosaskich, i prezentuje niezwykle świeże spojrzenie na problemy intensywnie w ostatnich latach analizowane. Osobną kwestią pozostaje jednak zakres tematu. Na niespełna dwustu stronach podjęta problematyka mogła przecież zostać zaledwie naszkicowana. Sama praca może oczywiście stać się inspiracją do dalszych badań, niemniej historycy zaczynający swe dociekania w kwestii historii seksualności, przemocy czy ogólnie penitencjałów mogą czuć się zdezorientowani choćby niedostatecznym definiowaniem istotnych pojęć, którymi tak często posługuje się autorka. Osobnym problemem jest przeoczenie albo celowe pominięcie w książce problematyki nagości, która bez wątpienia w historii seksualności stanowi ważne pole badawcze. Brak ten jest szczególnie odczuwalny, ponieważ ciało, kąpiel czy nawet ubiór pozostają jednymi z ważniejszych zagadnień obecnych na kartach penitencjałów jako bodźce i okoliczności potencjalnie skłaniające do popełnienia grzechu.

W trakcie lektury odczuwa się niewykorzystanie przez autorkę jako materiału porównawczego źródeł narracyjnych. Z pewnością zilustrowanie za ich pośrednictwem pewnych zjawisk pomogłoby lepiej zrozumieć okoliczności stanowiące tło omawianej tematyki, a także uwiarygodnić przekaz źródeł normatywnych, które — jak powszechnie wiadomo — często wyrażają wyłącznie odległe od rzeczywistości postulaty. Ukazanie źródeł normatywnych w konfrontacji jedynie z twórczością religijną i filozoficzną z pewnością nie zaspokoi dociekliwości badaczy historii społecznej wczesnego średniowiecza. Bardzo często daje się przez to zauważyć niedostatek kontekstu intelektualnego, duchowego, a przede wszystkim — jak już wspomniałem — społecznego. Być może dobrym zabiegiem byłoby szersze omówienie problemu funkcjonowania penitencjałów w społeczeństwie wczesnośredniowiecznym.

Mimo powyższych uwag książka Erin V. Abraham bez wątpienia stanowi udaną próbę poszerzania badań nad praktyką pokutną wczesnego średniowiecza z szerokim uwzględnieniem kwestii seksualności. Ważną zaletą prezentowanej monografii jest jej uporządkowana, logiczna konstrukcja. Użycie źródeł normatywnych, znacznie zróżnicowanych pod względem treści i zakresu zawartych w nich sankcji, a następnie przedstawienie ich w przystępny

dla czytelnika sposób stanowiło niemałe wyzwanie. W mojej ocenie autorka podołała mu, stosując proste metody, jak choćby porządkowanie treści penitencjałów poprzez zestawianie ich w odpowiednich tabelach. Praca rzuca światło na wiele ważnych obszarów, rzadko dotąd analizowanych przez pryzmat ksiąg pokutnych. Uwzględnienie tego typu źródeł z pewnością stanowić może klucz do otwarcia nowych ścieżek badawczych.

Jakub Bakiera
Uniwersytet Warszawski
Instytut Historyczny
ORCID: 0000-0002-4873-5247

Iza Biezuńska, *Studien zur rechtlichen und gesellschaftlichen Stellung der griechischen Frau im griechisch-römischen Ägypten*, UVK Verlagsgesellschaft mbH, Konstanz 2019, ss. 80

Profesor Iza Biezuńska-Małowist (1917–1995) otrzymała dyplom magistra filozofii w zakresie historii w 1938 r. na podstawie pracy „Emancypacja kobiety greckiej w świetle źródeł papirusowych”, napisanej pod kierunkiem docenta prywatnego Uniwersytetu Warszawskiego Zdzisława Zmigrydera-Konopki, a przedłożonej na seminarium Tadeusza Wałka-Czerneckiego. Praca ta stała się podstawą wydanej w roku następnym we Lwowie książki *Études sur la condition juridique et la sociale de la femme grècque en Égypte* (seria Hermaion, fasc. 4). Iza Biezuńska otrzymała autorskie egzemplarze latem 1939 r. i zdążyła niektóre z nich wysłać „w świat”. Wkrótce w wyniku zawieruchy wojennej niemal cały nakład uległ zniszczeniu. Książka zdołała jednak trafić do Włoch, gdzie ukazała się jej pierwsza recenzja, opublikowana przez Pietro Ciapessoniego w czasopiśmie „Athenaeum”, w tomie wydanym w styczniu 1940 r.¹ Natomiast w pierwszym numerze „The Journal of Juristic Papyrology”, który ukazał się w Nowym Jorku w roku 1946, Rafał Taubenschlag mógł odnotować jedynie fakt wydania książki² z uwagą, że jest ona niedostępna (*not available*). Obecnie w bibliotekach i zbiorach prywatnych zachowały się nieliczne egzemplarze wydania z 1939 r. Losy pierwszej książki Izy Biezuńskiej są znamienne zarówno dla wojennej biografii autorki, jak i historii kraju, w którym książka ta się ukazała.

Po niemal osiemdziesięciu latach od pierwszego wydania pracy jej niemiecki przekład, dokonany z francuskiego oryginału przez Wolfganga Schullera, opublikowano w serii XENIA. Konstanzer Althistorische Vorträge und Forschungen (Heft 51). Otrzymaliśmy tłumaczenie niezmienionej wersji książki — zgodnie z życzeniem samej autorki — z zachowaniem dedykacji dla Zmigrydera-Konopki, uniwersyteckiego mistrza Izy Biezuńskiej, i przedmowy zawierającej podziękowania dla Wałka-Czerneckiego oraz Polskiego Stowarzyszenia

¹ CIAPESSONI 1940.

² „The Journal of Juristic Papyrology”, I, 1946, s. 94.